

ВНУТРІШНІ ДЖЕРЕЛА ЗБІЛЬШЕННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ТЕХНОЛОГОМІСТКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ ЕКОНОМІК

к.е.н., н.с. Дульська І.В.

Рада по вивченню продуктивних сил України НАН України

Глобалізація світового ринку товарів/послуг, технологій і капіталу загострює конкуренцію на зовнішніх і внутрішніх ринках у перелічених сегментах. Тому для того, щоб Україна зайняла достойне місце в світовій спільноті в таких умовах, вона має мобілізувати всі свої резерви і вирішити основні з системних проблем, які на даний момент стримують соціально-економічний розвиток, а в перспективі можуть поглибити кризу неконкурентоспроможності економіки. Адже додатковим негативним фактором для України в цьому міжнародному змаганні є недостатня завершеність інституційної трансформації за всіма складовими.

Оцінюючи етап соціально-економічної трансформації, слід відзначити її значний ступінь. Однак за основними складовими (інституційними, структурними, технологічними, регіональними, соціальними і політичними) не в повній мірі створені передумови та джерела зростання і не задіяні чинники ринкової самоорганізації: 1) інституційні - не завершене становлення форм власності (в корпоративній - здебільшого не вибудувалася конструктивні мотиваційні доміанти розвитку, державній – не розроблені ефективні механізми управління державними корпоративними правами, комунальній – не задіяна мотивація ефективного розвитку і підтримки у територіальних громадах); не в повній мірі функціонують такі інститути ринку, як фондовий ринок і інфраструктура, що не спроможні залучити кошти на стратегічні напрями розвитку; 2) соціальні – соціальне партнерство не стало основним принципом взаємодії труда і капіталу, не сформувався потужний середній прошарок суспільства, достойна оплата праці - скоріше виключення з правил, слабкими є соціальні гарантії; 3) регіональні – не задіяні механізми ринкової регіональної самоорганізації, які забезпечують самопідтримуючий розвиток територіальних громад і територіально-господарських комплексів; 4) організаційні - не в повній мірі усвідомлена необхідність промисловго і фінансово-промислового структурування економіки, тільки почалося утворення крупних компаній, ПФГ, мале і середнє підприємництво слабко залучене в сферу їх впливу; 5) політичні - співвідношення повноважень виконавчої, представницької влади, регіональне самоврядування не набрали критичної маси, яка каталізує зростання соціально-економічної ефективності перетворень; 6) структурні - задекларовані пріоритети не використовують у повній мірі ресурсний потенціал країни (фізичний, фінансовий, інтелектуальний, людський), не задіяні технологічні прискорювачі економічного зростання, недостатньо стимулюється інноваційна діяльність.

Всі перелічені чинники є надзвичайно важливими. Проте особливо важливим представляється регіональний, оскільки будь-який суб'єкт господарювання є, в першу чергу, складовою регіональної економіки і недостатня конкурентоспроможність продукції означатиме серйозні труднощі для підприємств і проблеми для громад територій, де вони розташовані. Безпосередні і особливо значні негативні наслідки це матиме для територій з вираженою загрозливою з точки зору перспектив економічної інтеграції спеціалізацією (наприклад, машинобудування) або моноспеціалізацією, оскільки продукція цієї галузі за багатьма позиціями є неконкурентоздатною з

імпортними аналогами.

Зміни у суспільних, виробничих відносинах, пов'язані з розвитком економічної самостійності суб'єктів господарювання спонукають до перегляду пріоритетів у системі складових регіональної економіки. З точки зору адміністративно-територіальних суб'єктів пріоритетом є підвищення конкурентоспроможності територіально-господарського комплексу, як фінансово-матеріальної бази добробуту громади, що передбачає найбільш раціональне використання ресурсів території (промислових (галузей спеціалізації); природних; людських; інфраструктурних тощо).

В умовах ринку всі суб'єкти економіки орієнтовані на самозабезпечення і самоокупність. Здебільшого це вірне і для регіональних економік (крім територій лиха, наприклад, зона відчуження ЧАЕС, адже всі території мають резерви зростання. Місцеві громади територіально-господарських комплексів зі значним промисловим і науково-технічним потенціалом безпосередньо заінтересовані в зростанні обсягу валової доданої вартості території, створеної технолого- і наукомістим способом, - це веде до збільшення кваліфікованої зайнятості, доходів населення, соціальних відрахувань, зменшення соціальних виплат малозабезпеченим, по безробіттю; опосередковано - в збільшенні надходжень до місцевого бюджету для вирішення соціально-економічних проблем (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, культура, правопорядок, невиробнича інфраструктура - транспортна, комунальна тощо). Збільшення масштабів продуктивної діяльності викликає зростання доходів домогосподарств, розширення попиту, в т.ч. на продукцію (послуги) територіально-господарського комплексу (продукти харчування, транспорт, розваги тощо). Ефект мультиплікативно зростає вздовж ланцюга: збільшуються обсяги виробництва, податків, зборів. Зменшення цих масштабів веде до прямо протилежних наслідків.

В умовах глобалізації особливо гостро постає питання підвищення конкурентоспроможності регіональної економіки, тому що від цього залежить добробут територіальної громади в теперішній час і в перспективі. Тому через місцеве самоврядування вона запроваджує стратегію сталого соціально-економічного розвитку території, перш за все, з огляду на внутрішні резерви і територіальні переваги (на постіндустріальному етапі розвитку особливо важливим є повніше задіяння відновних ресурсів - промислового, науково-технічного і людського потенціалу), здійснює його системне прогнозування, стратегічне планування, моніторинг та комплекс заходів, спрямованих на збільшення конкурентоспроможності територіально-господарського комплексу та його структуроутворюючих галузей [1, с.99-100].

За своєю сутністю обидві гілки влади адміністративно-територіальної одиниці опікуються перспективами соціально-економічного розвитку регіону з відмінностями: виконавча (уповноважена державою) забезпечує сталий рівномірний поступальний соціально-економічний розвиток держави через розвиток регіонів; представницька (уповноважена конкретною територіальною громадою) орієнтована на пріоритетний розвиток регіону, що дозволяє їй легітимізувати, так би мовити, суб'єктивний підхід до свого регіону. При цьому слід мати на увазі, що переважаючим типом сучасних ринкових економічних моделей є змішані, тобто такі, що передбачають застосування як чисто ринкових методів, так і адміністративних для корекції недоліків ринкового механізму. В перші роки ринкової трансформації держава випустила з рук ряд важливих важелів впливу на економічні процеси і лише багато років потому

поступово починає відновлювати свої координаційні функції. В той же час питання підтримки галузей спеціалізації є життєво важливими. Тому ініціативу стосовно цього можуть перебрати на себе місцеві органи влади. Місцева влада повинна мати можливість упереджувати різноманітні негативні соціально-економічні процеси (криза виробництва; збільшення безробіття, особливо кваліфікованого, зростання соціального напруження).

Розвиток місцевого самоврядування потребує концептуальної визначеності цього інституту. Важливим концептуальним підходом є формування регіонально-адміністративних територіальних громад за ознакою територіально-корпоративного угруповання. За такого підходу при ринковій економічній моделі соціально орієнтованого типу в умовах представницької демократії інтереси суб'єктів цього угруповання реалізуються через участь в управлінні, плануванні, прогнозуванні соціально-економічних процесів території. Місцеве самоуправління координує територіальну корпорацію. Така самоорганізація особливо важлива в перехідний період, коли держава вже не виконує притаманних їй при попередній суспільній системі організуючих, розподільчих, забезпечуючих, управлінських, контрольних та інших функцій. В цьому аспекті закладені значні потенційні можливості реалізації територіально-корпоративних переваг, адже метою діяльності таким чином організованої територіальної громади є максимально можливий соціально-економічний розвиток території з огляду на наявні ресурси та переваги.

Напрямами підтримки територіального розвитку вбачаються збільшення ролі місцевого замовлення (товарів/послуг) для потреб громади території з передбаченням певних тендерних преференцій місцевим виробникам, що суттєво не обмежують загально конкурентних засад, і стимулювання внутрірегіональної кооперації. Це сприятиме збільшенню збуту продукції місцевих суб'єктів господарювання і нормальному перебігу ланцюга інвестиційної діяльності – відтворенню всіх видів капіталу, інноваційної складової розвитку. В цьому ж напрямку знаходиться створення муніципальних лізингових компаній, які сприяли б збуту вартісної техніки, виробленої місцевими підприємствами.

Для збільшення виробництва на території якомога більшої частки доданої вартості, що має наслідком зростання зайнятості територіальних громад (особливо кваліфікованої), її доходів і доходів місцевого бюджету, має ширше практикуватися розробка і впровадження або координація місцевою владою реалізації науково-технічних, інвестиційних традиційних і інноваційних комерційно орієнтованих проектів, в т.ч. важливих для територіальної громади (ресурсозберігаючі, екофільні, спрямовані на модернізацію виробництва), за гарантійної участі державних і регіональних органів влади, з широким залученням коштів на фондовому ринку, в т.ч. у територіальної громади, з застосуванням практики укладання форвардних контрактів, під які виробники заздалегідь зможуть залучати додаткові кошти під цільові кредити, емісії цінних паперів. Це особливо важливо для капіталомістких виробництв з повільним обігом капіталу, наприклад, у високотехнологічному машинобудуванні.

При укладанні угод про здійснення в межах регіональної економіки крупних інвестиційних проектів місцева влада може оговорювати частки робіт (послуг), яка виконуватиметься місцевими підприємствами. Це логічно, оскільки інвестор претендує на частку споживчого ринку даної території, за це право вона може вимагати від інвестора поділитися з територіальною громадою вигодами від реалізації проекту.

Світова практика ринкового господарства виробила важливі для регіональної самоорганізації ринкового суспільства інституційні механізми продуктивної економічної взаємодії різних форм власності по спільному управлінню господарськими об'єктами через представництво в їх управлінні широкого діапазону інвесторів, в тому числі територіальної громади. Ці механізми довели свою результативність в розвинутих ринкових економіках. Саме така конфігурація інтересів забезпечує поступальний розвиток підприємств і врахування інтересів місцевої громади. І є підстави вважати, що вони можуть застосовуватися і в перехідних економіках. Доцільною є довгострокова передача державних корпоративних прав підприємств (частково або повністю) в управління місцевій владі з відповідним поділом прибутків від господарювання, особливо у випадках, коли виставлені на торги об'єкти приватизації не знаходять покупців. Так, за даними Кабінету Міністрів України у 2004 р. з 256-ти запропонованих на продаж через фондові біржі пакетів держвласності покупців знайшли тільки 100, а з оголошених ФДМУ 121-го приватизаційного конкурсу – 81 не відбувся через відсутність заявок на участь. Однак при цьому слід передбачити зміну правил захисту прав дрібних (міноритарних) акціонерів, в т.ч. інституційних (територіальна громада), щодо виплати належних дивідендів навіть на незначні пакети (1-25%) Для застосування у вирішенні проблем територіальних громад доцільною є також купівля у комунальну власність пакетів акцій перспективних підприємств на приватизаційних торгах або передача в рахунок погашення муніципальних і комунальних боргів підприємств активів підприємств при згоді на це місцевої влади. В Україні невелика частина підприємств (або пакети акцій) знаходиться у комунальній власності, тобто за її статусом: 1) прибуток цих підприємств повністю іде в місцевий бюджет, 2) права управління закріплені законодавчо за повноважними представниками територіальної громади, і у них є впевненість у перспективах і стимули ініціювати значні довгострокові інвестиції. Успішні прецеденти ("Київміськбуд", "Київпастанс", "Київський метрополітен"; в машинобудуванні - "Київський завод електротранспорту", "Київський завод алюмінієвих будівельних конструкцій", ін.) дають підстави розширювати сферу власності територіальної громади за межі традиційного уявлення про неї, вдосконалювати механізми управління таким майном місцевими органами влади.

Держава, на жаль, досі не змогла використати потенціалу корпоративних відносин в залученні коштів на фондовому ринку, в т.ч. від населення, де вона могла б виступити гарантом законності, гласності, прозорості, справедливого нарахування дивідендів, чим створити прецедент комерційного успіху великого пілотного інвестиційного проекту. Подібну роль могла б перебрати на себе регіональна влада, особливо представницька ланка - місцеве самоврядування, користуючись довірою і авторитетом у населення (при їх наявності, підставами є виборність і підзвітність територіальній громаді), може залучати інвестиції для реалізацію своїх проектів як від фінансистів, підприємців, так і від широкого загалу. Запорукою успіху інвестиційних проектів могла б стати дольова участь в них територіальних громад, гарантування мінімальних розмірів прибутків на інвестиції, строків виплат тощо.

Для корпоративного сектору, який складає переважну більшість в кількості зайнятих і обсязі виробництва, і має значні можливості по залученню інвестицій через фондовий ринок, позитивний баланс інтересів учасників досягається при створенні критичної маси конструктивних мотивацій розвитку

шляхом розширення діапазону учасників відповідно до варіативності їх інтересів (міноритарним інвесторам - дивіденди; інституційним - дивіденди і стабільність розвитку, портфельним - дивіденди; стратегічним - збільшення конкурентоспроможності підприємства в перспективі через технологічний розвиток і модернізацію; державі - прибутковий стабільний розвиток і надходження до державного бюджету; територіальній громаді - зростання зайнятості, доходів, надходжень до місцевого бюджету, зростання конкурентоспроможності території).

Так, 20% акцій концерну Volkswagen належить територіальній громаді федеральної землі Німеччини, де розташоване головне підприємство (управляється урядом землі від імені громади). Протягом останніх 150 років в одній з найбільш благополучних країн світу Швейцарії базові галузі економіки (енергетика, в т.ч. атомна, зв'язок, телекомунікації, ВПК, транспорт, кантональні банки) знаходиться у суспільній власності. Референдум від 24 серпня 2002 р. щодо часткової лібералізації ціноутворення і доступу до електромереж приватних операторів підтвердив негативне відношення громадськості до цієї пропозиції і залишив згадані галузі у суспільній власності під громадським контролем. Співвласниками базових галузей Швейцарії здебільшого є господарські управління муніципалітетів, уряди кантонів (областей), кантональні парламенти, галузеві виробничі об'єднання, науково-дослідні інститути, державні установи; державні, приватні та засновані на корпоративній власності підприємства, банки; робітники підприємств, суміжні підприємства. Такий розподіл власності, заборона на відчуження та зміну форми власності закріплені законодавчо. Вирішальним чинником є здатність власників забезпечити баланс інтересів, ефективне виробництво, контроль над фінансовими потоками і їх використання на науково-технічний, технологічний, виробничо-господарський, соціальний, природоохоронний розвиток підприємств. Контроль над ціноутворенням не дозволяє розвиватися структурним диспропорціям, які можуть ініціювати переважне вкладання коштів в певні галузі економіки і стагнацію інших. Це створює збалансований по галузям економіки і промисловості конкурентоспроможний господарський комплекс при збереженні за державою функцій по стимулюванню високих технологій, експорту.

В Україні на даному етапі запровадження ринкової економічної моделі реалізація крупних інвестиційних проектів, побудованих на корпоративній формі власності при узгодженні дії інституційних чинників (ринкової інфраструктури, інститутів ринку, фондового ринку, корпоративних фінансів) і господарських (господарська та платіжна дисципліна) можлива лише за координаційної, гарантійної участі центральної і регіональної державної влади обох гілок (законодавче, інформаційне забезпечення, аналіз благонадійності партнерів, комерціалізація проекту, підготовка бізнес-планів, участь через передачу державних або комунальних корпоративних прав до статутних фондів, фінансова підтримка (гарантії кредитів, особливі - для довгострокових; погашення відсотків по кредитам з державного та місцевого бюджетів тощо), моніторинг місцевою владою обох гілок (контроль; прозорість корпоративного управління, бухгалтерської звітності; гласність; забезпечення своєчасних і належного розміру дивідендів). Це створить прецеденти успішної реалізації крупних комерційних проектів традиційного і інноваційного, споживчого і інвестиційного напрямів з залученням коштів на фондовому ринку. Піонерні масштабні інноваційні проекти споживчого

призначення доцільно реалізовувати в мегаполісах (таких як Київ), що потерпають від урбанізації і потребують техніки нового покоління сучасного міста, як монорельс (особливо в центральній частині міста, яка потерпає від автомобільних пробок), який забезпечує безперешкодність та безпеку руху. Будівництво монорельсу удвічі дешевше, ніж трамваю, метро - в 4 рази. Малий термін окупності (4-5 років) може привабити потенційних інвесторів. Більше 20-ти монорельсів, існуючих в світі, зосереджених переважно у мегаполісах США, Японії, ФРН, Канади, Франції, Великобританії, Італії. Наприклад, Київській міськдержадміністрації запропонований перший проект монорельсу, йдуть переговори з КБ ім. Антонова на підготовку техдокументації проекту, в якому можуть застосовуватися авіаційні технології. До проекту могли б долучитися десятки високотехнологічних підприємств міста, України, і його комерційно успішна реалізація могла б стати прикладом для багатьох українських міст. Реалізація подібного масштабного, споживчого комерційного інноваційно-інвестиційного проекту на даний час є більш доцільною, ніж проект виробництва малого вертольоту "Ангел", який розглядався містом як один з напрямів підтримки за рахунок часткового фінансування з бюджету міста в рамках програми "Київське небо" (не набула статусу комунальної).

В недалекій перспективі за організаційної, фінансової та іншої підтримки з боку місцевої влади вітчизняні виробництва (в разі їх наявності) можуть виробляти для потреб місцевих громад продукцію сучасного рівня інноваційних технологій, а саме: міські та міжміські автобуси, монорельс, нового дизайну та технологій вагони метро, міських та міжміських електропоїздів, ескалатори (офісні, для магазинів, підземних переходів), підйомники для інвалідів, вандалозахисні ліфти, розсувні двері, вертольоти бізнес-класу (рятувальні, швидкої допомоги, бізнес-таксі тощо). В рамках подальшого реформування житлово-комунального господарства актуальними на найближчий період будуть заходи по переоснащенню та оснащенню новозбудованого житла індивідуальними і колективними засобами ресурсозбереження – поквартирними регуляторами і лічильниками електроенергії, газу, води, тепла тощо; устаткування для кондомініумів (автономних генераторів з низькими втратами тепла при передачі і високим коефіцієнтом корисної дії), охорони власності; розвиток інфраструктури сільської місцевості (зв'язок, опалення, водозабезпечення) в т.ч. з застосуванням нетрадиційних джерел енергії (вітрогенераторів) для вирівнювання умов комфортності проживання в міських та селищних поселеннях тощо. При цьому зростає кваліфікована зайнятість, доходи громади, надходження до місцевого бюджету, затребуваним виявиться науково-технічний потенціал території.

Постіндустріальна фаза розвитку пред'являє особливі вимоги до рівня інноваційності, технологічності товарів (послуг), що потребує поєднання промислової, фінансової, науково-технічної ланок економіки. В розвинутих економіках це відбувається здебільшого внаслідок дії ринкової конкуренції, на особливо важливих напрямках економічного зростання держава адміністративними методами заохочує застосування новітніх технологій. В перехідній економіці в умовах технологічного відставання і інституційної невизначеності для того, щоб запрацював вищезгаданий ланцюг необхідно, щоб крім вертикалі влади тут була задіяна і її горизонталь - регіональна влада обох гілок, яка має об'єднати дії зацікавлених сторін (підприємців,

територіальної громади) і визначати технологічний рівень товарів при закупівлях на кошти місцевих бюджетів. Наприклад, проект технологічної утилізації снігу координував уряд Москви: "Мосводоканал" замовив, профільні інститути розробили технологію (розтоплення), підприємства комунального машинобудування виробили техніку. Так, Все ще немає сучасних і найбільш прийнятних науково-технічних рішень стосовно утилізації міських побутових відходів, досконалих технологій очищення питної води, енергоефективних технологій в будівництві та промисловості тощо. Цю проблему можна було б вирішити за координаційної участі місцевої влади.

Реалізація подібних технологічно складних коштовних і ризикованих проектів потребуватиме часу, знаходження наявних або створення нових схем фінансування, кооперації внутрірегіональної і міжрегіональної, можливо - міжнародної. Це потребує координації з боку місцевої влади, залучення до реалізації проектів крупних фінансових, промислових, фінансово-промислових структур, науки, страхових, лізингових компаній, інститутів спільного інвестування, кредитних спілок тощо.

Непередбачення попиту в умовах відкритої економіки призводить до його задоволення за рахунок імпорту, при цьому втрачаються потенційні можливості розвитку власного виробництва. Так, невірна оцінка тенденцій попиту на крани та насоси для подачі бетону для висотного житлового будівництва (25-30 поверхів) призвело до того, що "Київміськбуд" замовив їх в КНР. Залишений без підтримки з боку міської влади м. Києва ВАТ "Більшовик" не зміг налагодити виробництво тунелепрохідницьких комплексів, тому "Київметробуд", "Київавтодор" (проект будівництва тоннелей) змушені купувати цю вартісну техніку в ФРН.

Довели свою дієвість такі інструменти регіонального впливу як фінансові інвестиції територіальних громад (за рахунок місцевих бюджетів) у програми підтримки високотехнологічного, імпортозамінного виробництва, підвищення якості, у формі погашення відсотків по кредитах, запровадження податкових канікул від місцевих зборів та податків для перспективних структуроутворюючих підприємств. Так, за підтримки міськдержадміністрації з 2001 р. в м. Києві діє кредитна лінія відкрита муніципальним банком "Хрещатик" по підтримці малого і середнього бізнесу (до 500 чол. працюючих) загальною вартістю 30-35 млн. грн. (розмір кредитів - від 25 тис. до 5 млн. грн. на строк від 3-х місяців до 2 років за пільговими ставками; 25-75% вартості кредиту погашається з бюджету міста, в пільговий період (6 місяців) підприємства не сплачують відсотків по ньому). Гарантією кредиту виступає нерухомість, продукція, фінансове поручительство; на період реалізації проекту можна передати в управління муніципальному банку частину своїх корпоративних прав. Умовою надання є розташування в Києві, пріоритетом - стимулювання створення новітнього устаткування, матеріалів, послуг. З цією ж метою в м. Києві створена комунальна установа "Київський інноваційний фонд".

Дж.Гелбрейт зазначав зміну взаємовідносин між державою і регіонами: на федеральні, місцеві органи влади в США в 1969 р. припадало 20-25% економічної діяльності, проти 8% у 1929 р. [2, с. 245]. Кошти широко залучаються під муніципальні цінні папери. Так, в США в 1992 р. їх питома вага складала 8% (\$96 млрд.) цінних паперів з фіксованим доходом. Вони поділялися між освітою (22,1%), транспортом (17,3%), комунальними потребами і охороною довкілля (20,1%), соціальним забезпеченням (21,8%), допомогою

промисловості території (5,4%, або \$11,6 млрд.) [3, с. 398]. Муніципальні цінні папери в Україні мають стати широкою практикою (за умови дотримання процедур та їх прозорості), в т.ч. на цілі підтримки промисловості території з розміщенням їх у всіх секторах фондового ринку.

Посилити взаємну економічну інтеграцію територій можна шляхом укладання міжобласних угод про співробітництво, взаємовигідний товарообмін при виконанні високовартісних проектів за принципом консорціуму. Особливо важливо це в разі, коли реалізація проекту потребує значної консолідації зусиль науково-технічних, виробничих, обслуговуючих і фінансових компаній, якщо це дасть змогу встановити контроль над суттєвим сегментом перспективного ринку. Проте до встановлення дійсно ринкових самовідновлюваних і саморегулюючих механізмів та для запобігання деструктивній дії міжрегіональної конкуренції (яка перевищує межі конструктивної) центральні органи влади можуть взяти на себе роль координації при узгодженні масштабу участі підприємств регіонів (фінансового, науково-технічного, кадрового забезпечення, виробництва, реалізації тощо) при реалізації крупних, в т.ч. високотехнологічних інвестиційних проектів, в т.ч. міжнародних, за організаційним типом консорціуму (наприклад, в авіабудуванні). В протилежному випадку міжрегіональна конкуренція матиме чітко виражений деструктивний характер, а розпорошення навіть значних інвестицій не принесе бажаних комерційних і соціально-економічних результатів.

Зазначена стратегія і тактика вбачається єдино доцільною для реалізації технологічних переваг промислової і науково-технічної ланок, оскільки в умовах подальшої лібералізації внутрішнього ринку України та з її вступом до СОТ нижча конкурентоспроможність високотехнологічної техніки, виробленої в Україні, призведе до катастрофічних явищ, особливо відчутних на рівні регіону і територіальних громад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буркинський Б.В., Молина Е.В. Инвестиционный потенциал региона. Политика мобилизации интегрального ресурса региона: в 2-х кн. Гл. VIII. / Рук. авт. кол-ва: член-корр. НАН Украины, д.э.н., проф. Б.В. Буркинський, д.э.н., проф. С.К. Харичков – Одесса: ИПРЭИ НАН Украины, 2002. – Кн. 2. – С. 96-152.
2. Гелбрейт Д. Экономический теории и цели общества. М.: "Прогресс", 1979. – 406 с.
3. Шарп У., Александер Г., Бэйли Дж. Инвестиции. / Пер. с англ. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 1024 с.